
IMRE MIHÁLY

A polémia himnológiai nyelve – A *Juste Judex, Jesu Christe* című himnusz Szenci Molnár Albert átértelmezésében

Szenci Molnár Albert *Jubileus Esztendei Prédikáció* című műve a reformáció centenáriumának ünneplésére született, erős polemikusság jellemzi (Oppenheim, 1618). Ennek lezárása a *Juste Judex, Jesu Christe* kezdetű, latin nyelvű himnusz, amelyet kotta egészít ki. A magyar kódexirodalom négy változatát őrizte meg a himnusznak magyarul. A *Iuste Iudex* himnusz ismert volt a 16. századi protestáns énekköltészetben, dallamára sokszor hivatkoznak nyomtatott énekeskönyveinkben. Legelső átdolgozója Radán Balázs, akinek műve 1560-ban jelent meg kottával Debrecenben. Erős katolikus- és pápaellenesség jellemzi, legfontosabb protestáns énekeskönyveinkben olvasható (Huszár Gál, Bornemisza Péter, Újfalvi Imre). Szenci Molnár itthoni tanulmányai során ismerkedett meg a himnusszal, annak dallamával, magyar szövegével. A himnusz latin szövegét Tours-i Berengár francia szerzetes írta, ezt alakította át Szenci Molnár. Berengár eretnek gondolatai szerint az úrvacsorában Jézus teste és vére csak jelképesen van jelen, ezzel a transsubstantiatio tanát tagadta. Üldöztetés, fogság, kiátkozás sújtotta ezért Berengárt, tanai visszavonására kényszerítették. A huszítizmus, protestantizmus a reformáció előkészítőjének tekintette, Magyarországon is hivatkoztak rá. Szenci latin nyelvű átdolgozása a reformáció centenáriumán visszatekint az előzményekre és a magyar nézőpontot érvényesíti.

Kulcsszavak: *Juste Judex, Jesu Christe*, Berengár, magyar protestantizmus, énekköltészet, Szenci Molnár, katolikus- és pápaellenesség

Szenci Molnár Albert *Jubileus Esztendei Prédikáció* című műve a reformáció centenáriumának ünneplésére született, erős polemikusság jellemzi. Ennek függeléke az *Appendix De Idolo Lauretano*, amely hasonlóan hevesen támadja a katolicizmust, a pápaságot, a *Joanna Papissa* történetének

kivételesen erős ikonográfiai effektusa kerül a címlapra.¹ A kötet mindkét része tulajdonképpen antológia, ahol verses és prózai művek, prédikációk követik egymást, neves szerzők és kevésbé ismertek: Abraham Scultetus, Petrus Paulus Vergerius, Franciscus Petrarcha, Baptista Mantuanus, Sanctus Huldericus, Sebastianus Benefieldus, Joachim Cameraarius. Ennek az összeállításnak lezárása a *Juste Judex, Jesu Christe* kezdetű, latin nyelvű himnusz, amelyet kotta egészít ki. Az RMKT XVII/7. kötete közli a himnusz magyar szövegét a *Gyöngyösi toldalék* alapján, a latin változat a jegyzetekben olvasható, de kottát itt sem ad a kiadvány.² Holl Béla – mint sajtó alá rendező – nem írja, hogy a latin szöveg kinek lehet a szerzeménye, de a szövegtörténet egyéb vonatkozásait sem tárgyalja, így a kódexirodalom más szövegváltozatairól sem esik szó. Katona Lajos vizsgálta tanulmányában a *Juste Judex...* kéziratos hagyományát kódexeinkben.³ A magyar kódexirodalom négy változatát őrizte meg a himnusznak. Megtaláljuk azt a Peer-kódextől különválasztott *Imakönyv és Csisio* állományában, a *Peer-kódex*ben, a *Czech-kódex*ben és a *Gyöngyösi toldalék*ban. Az első három a himnusz prózai fordítását tartalmazza.⁴ A *Gyöngyösi toldalék* verses fordítás, a rá vonatkozó szakirodalom is több véleményt tükröz. Erdélyi Pál vizsgálta először 1898-as tanulmányában: „A Toldalék három kéz írását mutatja, Dus Jakabét s Udvari Istvánét, a ki Divénben a szeretetre méltó Dus Jakab atya iránt való nagy szeretetétől indítva írta meg, (vagy talán le) az eddig ismeretlen Igaz bíró Jézus Krisztus című éneket Udvardi István Dús Jakabnak írja a 23 számú

¹ Az egész kiadványról átfogóan ld. SZENCI MOLNÁR (2017).

² HOLL (1974: 140–141; 554–555). Megjegyzendő, hogy HOLL Béla a forrásaként feltüntetett F. J. Mone-mű (MONE [1853–1855]) nem nevezi meg a szerzőt, jegyzeteiben kéziratos forrásait sorolja fel: ezek Trier, Mainz, Lichtenthal különböző könyvtárai, kézirategyűjteményei. Az idézett himnusz itteni címe: *Oratio ad Christum salvatorem*, de kotta nem szerepel mellette.

³ KATONA (1901: 447–455). KATONA itt alapos szövegösszevetést végez, közli a kéziratos kódexirodalom magyar szövegvariánsait, de legnagyobb meglepetésünkre Szenci Molnár 1618-as kiadványának latin nyelvű himnuszt állítja párhuzamba a magyar változatokkal. Ez azért furcsa, mert a magyar változatok és a latin szöveg nyilvánvalóan erőteljesen eltérnek egymástól, szemléletük sem egyeztethető össze, mindezen azonban nem kapunk magyarázatot.

⁴ *Peer-kódex*; *Czech-kódex*. E két kódex szövegállománya nagyjából megegyezik, mindössze apróbb eltérések figyelhetők meg, mindkettő prózai fordítás.

éneket (Igaz bíró Jézus) a melyet szintén nem ismertünk s így teljes joggal tekinthetjük őt az említett ének szerzőjéül.”⁵ Vagyis az *Igaz bíró Jézus* kezdetű himnusz szerzőjének (fordítójának?) Udvardi Istvánt tartja Erdélyi Pál, megjegyezve, hogy addig az ismeretlen volt, adatokat azonban nem sorol fel a szerző személyének bizonyítására. A *Toldalék* keletkezését a 16. század első harmadára teszi, azonban nem beszél arról, hogy milyen dallama lehetett a himnusznak. Kétségtelen azonban, hogy a *Toldalék* a latin himnuszhoz – és a többi kódex szövegéhez – képest szemléleti, grammatikai átalakításokat végez. Ennek lényege az, hogy a vers végig egyes szám első személy helyett többes szám első személyű. Annak valószínűsége azonban kizárható, hogy Szenci ennek mintájára fogalmazta át a közölt latin himnuszt többes számúra, hiszen aligha feltételezhető, hogy tudomása lehetett volna a *Toldalék* létéről. Frick József 1910-es tanulmánya vizsgálja a *Juste Judex* eredetét, latin nyelvű szövegét. Korrigálja Katona Lajos megállapításait, érzékeli azt is, hogy a protestáns énekeskönyvekben többször előfordul a nótajelzése, a himnusz szerzőjét is helyesen azonosítja: „Nem igen van kódexeinknek kedveltebb imádsága, mint a *Juste iudex Jesu Christe* kezdetű sequentia fordítása. Kedvelt ének volt a latin szövege is, nótájára a protestáns énekeskönyvek sokszor utalnak [...] Latinja is ismeretes volt már 1901 óta, ahogyan Katona közölte. Azonban nem ebből fordították a kódexek írói, hanem egy másik szövegből [...] *Oratio ad Christum salvatorem*. Szerzője Clarius tanulsága szerint Tours-i Berengar (+ 1088).”⁶

Vajon mi indokolta, hogy az *Appendix* legutolsó – tehát kiemelten fontos – darabja egy középkori latin nyelvű himnusz, illetve annak radikális átdolgozása, hiszen az egész kötet a katolikus teológiai, liturgikus, himnológiai hagyományok erőteljes elutasítása. A *Jubileus esztendei Praedikáció* hasonlóképpen épül fel, utolsó darabja a CI. zsoltár latin és magyar nyelvű változata, a *Fejedelem imádsága*, amiről joggal feltételezte P. Vásárhelyi Judit, hogy az Bethlen Gáborra vonatkozik; az adott történelmi helyzetben a kötet nagy erejű lezárása.⁷ A következőkben arra vállalkozunk, hogy kiderítsük Szenci Molnár latin nyelvű himnusz-

⁵ ERDÉLYI (1898: 225–233).

⁶ FRICK (1910: 42–44).

⁷ IMRE (2017: 20–21; 32).

parafrázisának szövegtörténeti hátterét, kapcsolódik-e az a hazai protestantizmus hagyományaihoz, hogyan függ össze azokkal.

A *Secularis concio evangelica* bőségesen tartalmaz a Mária-kultuszt erősen elutasító részleteket, ebből mutatunk be néhányat:

Az utálatos Bálványozásban czac nem tellyességgel elvoltage merülve minden Egyházac. Holott az szivnec bizodalmat, egyedül czac az Is-tenben kellett volna helyheztetni, azt az emberec, teremtetállatokra igazítottac, kiváltképpen szüz Mariára, mellynec tiszteletire fordítottac, **szent Davidnac egész Soltárát, és mindeneket, valamiket David király, az mindenható Istennek éneklett, azt mind, az szüz Mariára vontac**, ugy annyira, hogy az emberec így mernének szólni. **Te bened vagy az én reménységem, szerelmes asszonyom, és soha öröcké meg nem szégyenültetem. Te kezeidbe ajánlom az én lelke-met kegyes aszszonyom.** Az többit is mind ezenképpen. Midőn az Jesusnac nevét kellett vólna, minden neveknek felötte magasztalni, Maria az Ur Christuson fellyül helyheztetött. Hogy pedig az köz népet ez rettenetes Bálványozásra édesgethesséc, nagy ígéretekkel töttec nékiec, és mindeféle bünöknek boczánattyát ígertéc soc ezer esztendőkre. Az könyveczkében, mellynec neve: HORAE MARIAE, az az, Máriának imádására szabott **Órac könyve**, azt írjac: hogy, ha az kegyelemben lévő ember, az Maria képe előtt, hét imátságoczkákat elmond, hét Mi-atyánkat, és hét Ava Mariat tehát bünei boczánattyát vegye, ötvenhét ezer esztendőre. Sixtus pápa egy imátságot szerzett, az mellyet, ha melly ember, világos nappal, az szabad ég alatt, az Maria képe előtt elmond, annac minden büneinec boczánattya legyen tizen egy ezer esztendeig. Ez volna hiszem az népnek elbolondítása.

Hosszasan idéz ironikusan és elutasítással liturgikus verses szövegeket, amelyek szintúgy a hamis kultuszok kifejezői, így a kereszt ünnepén a kereszt tiszteletére énekelt himnusz részleteit, ami tulajdonképpen Adamus de Sancto Victore ismert szekvenciája.⁸ (A továbbiakban látjuk

⁸ SZENCI MOLNÁR (2017: 88): *Item Sacramentum crucis ligneae, quod in Festo S. Crucis sic intonant* Non sunt nova sacramenta: Nec recenter est inventa,/ Crucis haec religio./ Istae dulces aquas fecit, / Per hanc silex aquas jecit,/ Moysis officio./ Nulla salus est in domo,/ Nisi cruce munit homo/ Super liminaria./ Istae suos fortiores,/ Semper facit & victores,/ Morbos sanat & languiores,/ Reprimit daemonia./ Dat captivis libertatem,/ Vitae confert novitatem, /Ad antiquam dignitatem, / Crux reduxit omnia./ O crux lignum triumphale,/ Mundi vera salus

majd ennek jelentőségét a *Iuste Iudex* keresztre vonatkozó részleteinél, illetve éppen azt, hogyan cseréli le azt a reformáció szemléletével.) A *Secularis concio evangelica*, de az *Appendix...* is alkalmazza az idézett katolikus liturgikus szövegek ironikus-szarkasztikus elutasítását (Barátoc birbitélése, kintornálása, elnyögdögelic), mindez előkészíti a *Iuste Iudex* kötetzáró jelentésképzését.

A *Iuste Iudex* himnusz ismert volt a 16. századi protestáns énekköltészetben, legalábbis dallamára sokszor hivatkoznak nyomtatott énekeskönyveinkben. Legkorábban az RMKT II. kötetében találkozunk vele, ahol Thordai Benedek zsoltárpafarázisát közlik: XXX. *Psalmus, In re Domine speravi, non confundar in aeternum, Az Iuste Iudex nótájára.*⁹

1560-ban jelent meg Debrecenben *A Keresztyéni Gyülekezetben valo isteni dicheretec* című nevezetes kiadvány Huszár Gál kiadásában, Melius Juhász Péternek ajánlva.¹⁰ A kötet azért is kiemelt jelentőségű, mert 67 dallamot közöl 258 sornyi kotta felhasználásával, ami az egész 16. században különlegesnek mondható. Az E2a–E3b leveleken olvasható a *Hogy az Vristennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettesséc, az Iuste Iudex notaiara* című ének. Ez az egyetlen olyan hazai kiadvány, ahol kottával látható a himnusz szövege. Ez azért figyelemre méltó, mert Szenci Molnár már ebben a kiadványban megismerhette a vers dallamát, amit

vale, / Inter ligna nullum tale, / Fronde, flore, germina. / Medicina Christiana, / Salva sanos, aegros sana, / Quod non valet vis humana, / Fit in tuo nomine. / Servi crucis crucem laudent, / Qui per crucem sibi gaudent, / Vitae dari munera. / Dicant omnes, dicant singuli, / ave salus totius seculi, / arbor salutifera. / Ecce lignum crucis, venite adoremus: / A crux spes unica, / auge piis justitiam, / dona rei veniam! Idézi Johann Sturmot, aki gunyorosan a bálványimádó egyiptomiakat emlegeti, akik forrásokat és krokodilokat imádtak.

⁹ RMKT II. (1880: 246–248), a szerzőről annyit tudunk csak, hogy 1517–1518-ban a krakkói egyetemen tanult. Több 16–17. századi protestáns énekeskönyvünkben szerepel ez a vers. A versfőkből kiolvasható: BNEDICTUS THORDENSIS VERTIT, vagyis Thordai Benedek fordította. A kötetet kiadó SZILÁDY Áron félreérthetően fogalmaz: „A *Iuste Iudex* kezdetű hymnus, melynek nótájára Thordai B. a XXX. zsoltárt fordította, megolvasható Sz. Molnár Alb. Jubileus Academicusa 102. 103. lapján, hol hangjegyekkel van közölve ily czím alatt: *Hymnus. Illucescente Evangelio in Ungaria cantari solitus.*” SZILÁDY (1880: 465–466). Nyilvánvaló, hogy Thordai Benedeknek nem lehetett a forrása a Szenci által közölt *latin szöveg*, hiszen az teljesen más jellegű, legfeljebb a *dallam, versforma* lehetett forrása a fordításnak.

¹⁰ RMNy I. (1983: 160).

majd az 1618-as oppenheimeri kötetében is felhasznál. Mivel közel két esztendő telt el Debrecenben tanulmányai folytatásának időszakában (1588–1590), feltételezhetjük, hogy már ekkor találkozhatott vele, és az megragadta a figyelmét. A két kiadványban – a debreceniben és az oppenheimiben – szereplő kotta teljesen megegyező.¹¹ A versfők egyértelművé teszik, hogy a szerző Blasius Radan, vagyis Radán Balázs. Így aligha feltételezhetjük, hogy Szenci Molnár nem tudott volna Radán Balázs szerzőségéről. (Ez a körülmény szerepet játszhatott a későbbiekben a *Iuste Judex* átdolgozásában és az antológia kompozíciójának kialakításában.) A 12 versszakból álló himnusznak különösen a harmadik strófája hangoztat erőteljes katolikus-ellenességet, a pápát Antikrisztusnak tartja, a negyedik pedig a Szentírást kizárólagos üdvforrásnak tekinti.

A soc baluany imadastol
rettenetes kárhózzattol,
szabadits meg szent neuedert
minden eretnekségtől,
Antichristus szerzetitől
a Papanac teuelgesétől.

Siruan hozzad mi ohaitunc
es fel szoval kiáltunc,
kic szent igednec altala
az hitben plantaltattunc,
embereket az vaksagból végy ki
hogy tegedet diczeriünc.

¹¹ Mivel csak ebben a két kiadványban szerepel kotta, így nehéz rekonstruálni a dallam születését, formálódását, alakulását. Nem tudjuk, honnan vette Huszár Gál a dallamot, milyen forrásokra mehetett vissza, azonban az bizonyos, hogy a zenei írásbeliség tudásának birtokában volt, lehet, hogy ebben társa volt Melius Juhász Péter is. Szenci Molnár Albert 1618-ban oppenheimeri kántor, vagyis nyilván jelentős zenei kultúrával rendelkezett, a zenei írásbeliség eszközeit is birtokolta. Ezt bizonyítja a jó minőségű, magabiztos kottairás. A *Régi magyar dallamok tára* a 35. sorszám alatt foglalkozik a dallammal és annak variánsaival, származásával. „Magyarországon használatban levő variáns dallamát *Iuste judex Jesu Christe* szöveggel már Sz. Molnár is közli a *Jubileus esztendei praedikatio...* c. nyomtatványában (Oppenheim 1618. 102. l. Hymnus illucescente Euangelio in Ungaria cantari solitus. – RMK I, 482) (RMDT I, 71.), mely dallam német forrásokra megy vissza (Zahn 3683), mint Cs. Tóth kimutatta (RMDT I, 173–175).”

A hatodik strófa a török pusztítást panaszolja, így a reformáció történet-teológiai rendszerének mindkét eleme megjelenik: az Antikrisztus pápa és a török eszkatologikus szerepe.

Veszedelmet az poganyoc
országunkban töué nec,
sokat bennünc meg ölé nec
es szamtalant el viué nec,
országunkbol ki üdzenec
nagy nyomorusagot raitunc töué nec.

Látható, hogy Radán Balázs erősen eltér a kéziratos kódexhagyománytól, a latin nyelvű himnusz szövegétől, a reformáció szempontjait érvényesíti, bár a dallamot és a ritmust megőrzi. Ugyanebben a kötetben még két éneknek a nótajelzése a *Iuste Iudex*, mindkettő zsoltárparafrázis: XXX. *In te Domine speravi non confundar, az Iste Iudex Notaiara* és a LXX. zsoltár esetében is ezt látjuk: *Deus in adiutorium meum intende az Iuste iudex Notaiara*.¹²

1566-ban jelent meg Nagyváradon Raphael Hoffhalter kiadásában A keresztyeni Gyülekezetben valo isteni diczeretek egyben szedögettek, es mostan nyomtattatak uyonnann oregbitetek, es emendaltattak L. F. által.¹³ Ebben is megtaláljuk Radán Balázs énekét: *Hogy az Vr Istennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettessec, az Iuste Iudex notaiara*. A harmadik és hatodik

¹² RMNy 160. (R4a–R5b, V4b–V5a).

¹³ RMNy I. (222).

versszak is azonos, apróbb ortográfiai eltérések vannak közöttük. Ebben a kötetben is szerepel a XXX. és LXX. zsoltárparafrázis, mindkettőnek a *Iuste Iudex* a nótajelzése. A 16. század legterjedelmesebb protestáns énekgyűjteménye Bornemisza Péter nevéhez fűződik, 1582-ben jelent meg Detrekő várában, ez a reformáció addigi legteljesebb énekgyűjteménye: *Énekec, három rendbe: külömb külömb felec*.¹⁴ Itt találjuk a *Hogy az Wr Istennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettessec*. című verset, amelynek nótajelzése: *Az Iuste Iudex Notaiara*. A vers tizenkét strófás, háromsoros versszakokból áll, és minden versszak első betűje kirajzolja a szerző nevét, az akrosztichont: BLASIUS RADAN, vagyis Radán Balázs. A harmadik strófa harciasan pápa- és katolikusellenes:

Az soc baluany imadastol,
rettenetes karhozattol,
szabadits meg Szent Neuedert
minden eretneksegtől,
Anti-christus szerzetitől
az Papanac teuelygesetől.

A 17. századból Újfalvi Imre *Keresztyéni énekek* című énekeskönyve ugyancsak tartalmazza azt a verset, amely a *Iuste Iudex* nótájára készült.¹⁵ Szerzőt ugyan itt sem nevez meg a kiadvány (vagyis Radán Balázs neve nem szerepel, bár a strófák akrosztichonja kiadja a BLASIUS RADAN nevet!), azonban a 3. strófa erős katolikus- és pápaellenessége párhuzamba állítható Szenci latin szövegével, alapvetően megegyezik Bornemisza szövegével.

Az sok balvany imadastul,
Rettenetes karhozattul,
szabadits meg szent nevedert
minden eretneksegtől,

¹⁴ RMNy I. 513 (LXXIa–LXXIIa.) Az RMNY I. adatai alapján még megtaláljuk Radán Balázs versét a következő kiadványokban: 264, 276, 353, 429, 640, mindenütt a *Iuste Iudex* a nótajelzés. Mindez azt mutatja, hogy a korszak énekeskönyveiben gyakran szerepel Radán Balázs verse, bár mindegyik szövegét nem állt módunkban összevetni, a szerző egyértelműen azonosítható.

¹⁵ RMNy 886 (123a-b).

Anti-christus szerzetitől
az Papanak tevelygesetül.¹⁶

Szencinél tizenhárom, háromsoros strófa szerepel, az RMKT latin és magyar változata is tizenkét strófányi, vagyis Szencié egy versszakkal hosszabb. A továbbiakban közlöm Szenci Molnár latin szövegét, a vastagon szedett szövegrészek vagy nem szerepelnek az RMKT kiadásában, vagy szövegváltozatként olvashatók, esetleg eltérő a szórend vagy a versszakok sorrendje.

Hymnus

Illucescente Euangelio in Ungaria cantari solitus

Iuste Iudex Jesu Christe, Regum Rex & **gloriae**, (domine)
Qui cum Patre **semper** regnas & cum sancto Flamine,
Nunc digneris preces nostras clementer **exaudire**. (suscipere)

- 2 Tu de **coelo** descendisti virginis in uterum, (coelis)
Unde summens veram carnem, visitasti seculum,
Tuum plasma redimendo sanguinem per proprium.
- 3 Tua, **quaesumus te Christe**, gloriosa passio, (quaeso, deus meus)
Nos defendat inceslanter ab omni periculo, (Me)
Ut **fideles persistamus** in tuo servitio. (valeam permenere)
- 4 Dextra forti, qua fregisti Acherontis januas,
Frange **nostros** inimicos, nec non & insidias, (meos)
Quibus volunt occupare **vitae nostrae** semitas. (cordis mei)
- 5 Audi **Christe, preces nostras, audi vota cordium**, (Jesu, me clamantem)
Quaerentibus pietatem porrige solatium, (et peccantem miserum)
Ne **exurganti** inimici **nostri** in opprobrium. (insurgent ... mei)
- 6 **Adsit nobis** tua virtus semper & defensio, (Assit mihi)
Mentes nostras ne perturbet hostium incursio, (Mentem meam)
Nec comprimat Ecclesiam Antichristi factio. (Ne damnetur corpus
meum fraudulentum laqueo)

¹⁶ RMNy 886 (123a-b). A 17. századi evangélikus és református énekeskönyvek is folyamatosan közlik Radán Balázs versét (1616; 1648; 1654; 1680; 1694; 1700), mindig a *Iuste Iudex* nótajelzésével. Vö. H. HUBERT (2004: 299).

- 7 Tu **defensor, tu protector**, tu sis **nobis** clypeus, (protector et defensor, mihi)
 Ut te **duce resistamus nobis** detrahentibus, (resistam te pectore mihi)
 Et eisdem superatis **te colamus tutius**. (gaudeam diutius)
- 8 **Sancti verbi tui lumen** sensus **nostros** muniat, (Sanctae crucis tuae
 signum sensus meos)
 Et vexillo triumphali **nos victores** faciat, (me victorem)
 Ut **de victi inimici** viribus **deficiant**. (devictus inimicus deficiat)
- 9 Mitte sanctum de supernis sedibus **paracletum**, (paraclitum)
 Suo **nostrum** qui illustret splendore consilium, (meum)
Spernentium nos mitiget ac repellat odium. (Odientes me repellat et eorum)
- 10 Miserere **nostri Christe fili Dei unice**, (Miserere mei Jesu, vivi dei genite)
 Miserere **te precantum** angelorum Domine, (deprecanti)
 Esto **nobis semper** dator **verae** indulgentiae. (semper memor mei)
- 11 **Ne des vires Papae, Turcae sed da populo tuo,**
Cum lacrymis te quaerenti pro suo refugio,
Quem servasti tibi fisum in crucis patibulo.
- 12 **Confundantur & tabescant qui nos volunt perdere,**
Fiant eis in ruinam constructae insidiae,
Jesu pie, Jesu bone, noli nos derelinquere!
- 13 Deus pater, Deus Fili, Deus alme Spiritus,
 Qui **permanes Deus** unus, diceris & Dominus, (semper)
 Tibi virtus sit perennis honorque perpetuus.

Önálló címet kap a vers: *Hymnus*, alcíme viszont egyértelműen a protestantizmus szemléletét bizonyítja: Az evangéliumtól megvilágosított Magyarországon szokásos énekelni (*Illucescente Euangelio in Ungaria cantari*

solitus). Ez utalhat a megváltoztatott szövegre, de arra is, hogy immáron protestáns szerzők is széles körben felhasználják az egykori himnusz átalakított szövegét, dallamát, ritmikáját. Szenci aligha gondolhatott ezzel a kifejezéssel a katolikus liturgiában használatos szövegre, az előbbiekben láttuk, hogy mennyire elterjedt a protestáns énekeskönyvekben, vagyis tényleg *solitus*. (Azt kizárhatjuk, hogy a kódexirodalom korábbi, kéziratos változatai lettek volna Szenci szövegforrásai.) Ha aprólékosan áttekintjük a különbségeket, többféle eltérés rajzolódik ki. A latin himnusz végig egyes szám első személyben íródott, vagyis a személyes imádság grammatikáját használja, Szenci mindenütt átalakítja többes számúvá. A szent kereszt teológiai értelmezését – üdvközvetítő jelentését – átalakítja Szenci, helyette az isteni szó, a kinyilatkoztatás áll: *Sanc-tae crucis tuae signum sensus meos muniat – Sancti verbi tui lumen sensus nostros muniat*. A hatodik versszakban az Antikrisztus veszedelmeire, pusztításaira hívja fel a figyelmet: *Nec comprimat Ecclesiam Antichristi factio. – Ne damnetur corpus meum fraudulentum laqueo*. A reformáció kettős antikrisztológiája rajzolódik ki a 11. strófában, a pápa és a török pusztító ereje, szándéka és az ellenük könyörgő, imádkozó, Krisztushoz fohász-kodó, benne menedéket remélő esdeklés: *Ne des vires Papae, Turcae sed da populo tuo, Cum lacrymis te quaerenti pro suo refugio, Quem servasti tibi fisum in crucis patibulo*. Az elég furcsa, hogy a 4. strófában görög mitológiai fogalom szerepel: *Dextra forti, qua fregisti Acherontis januas*. (A Gyöngösi toldalék forrásának tekintett Mone-kiadás ugyancsak használja az Acheron mitológiai fogalmat, bár magyar megfelelője kerüli azt: „Job karoddal kívül meg allad az pokolnak kapuiat.”) Szenci pedig igen tartózkodó liturgikus szövegekben a szinkretizmustól, itt mégsem változtat rajta.

Sem Szenci Molnár, sem a 16. századi magyar protestáns szerzők nem nevezik meg a himnusz szerzőjét, bár láttuk, annak szövegét Molnár erőteljesen átalakította, dallamát közölte, Huszár Gál hasonlóképpen. Bizonyosra vehetjük, hogy Radán Balázs is ismerte a valódi szerzőt, bár nem nevezte meg. Azt nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a dallamot felhasználó későbbi szerzők, szerkesztők mit tudhattak a szerző személyéről, miért akarták azt megnevezni vagy elhallgatni, Holl Béla sem beszél erről. A középkori latin nyelvű himnuszköltészet nagy antológiái

a 19–20. században azonban a szövegközlés mellett egyértelműen Tours-i Berengárt jelölik meg szerzőnek, bár dallamot nem közölnek. Vajon miért irányult a protestáns szerzők figyelme és rokonszenve erre a francia szerzőre? A teológiai, egyháztörténeti szakirodalom bőségesen foglalkozik életével, tevékenységével, kérdésünkre magyarázatot is kapunk.

Tours városában született a 11. században, szülővárosában kezdte el tanulmányait, amelyeket Chartres-ban folytatott Fulberts vezetésével. Fokozatosan haladt előre a ranglétrán, 1040-ben archidiakónus, pártfogója és barátja lett Eusebius Bruno püspök. 1044-től veszedelmes, eretnek tanokat kezdett hirdetni: az eucharishtiával kapcsolatosan azt tanította: a kenyér és a bor csak jele és záloga Krisztus testének és vérének, de lényegükben nem változnak. Ezzel a *transsubstantiatio* tanát vonta kétségbe Berengár, aki összeütközésbe került barátjával, az ortodox Lanfranckal, aki bevádolta Rómában, és 1050-ben ott, illetve Vercelliben tartott zsinatokon elítélték. Berengár ragaszkodott nézetéhez, ezért viszont egy időre fogságba is vetették. Hildebrand bíboros (a későbbi VII. Gergely pápa) közbenjárására a tours-i zsinat 1054-ben beérte Berengárnak egy kevésbé határozott nyilatkozatával, így egy ideig nem támadták. Amikor Hildebrandban bízva egy 1059-es római zsinaton nézeteit újból fejtegette, arra kényszerítették, hogy eretnekségét elátkozza és kinyilvánítsa: az eucharishtiában a kenyér és a bor Krisztus igazi teste és vére. Visszatérése után Berengár kinyilatkoztatta, hogy megbánta hamis esküjét, amelyet csak a haláltól való félelem hatására tett. Emiatt a nyilatkozata miatt ismét kiátkozták több zsinaton (Angers: 1062, Rouen: 1063, St.-Maixent: 1075, Róma: 1079). A római zsinaton végül VII. Gergely rábeszelésére visszavont mindent és hallgatást fogadott. Ezután a Saint-Cosme-szigetre vonult vissza, ahol szigorú egyházi felügyelet alatt élt 1088-ban bekövetkezett haláláig. Az egyháztörténet szerint Berengárnak több százezres követő tábora volt, akik többnyire rejtőzködtek a hivatalos egyház előtt, hiszen üldözték őket. Berengár fő művét, a *De sacra coenát* szigorú cenzúra zárta el a nyomtatott nyilvánosság elől.¹⁷

¹⁷ DREVES (1909: 172–176). Itteni címe: *Ad Dominum Iesum Christum Oratio*. A kiadvány részletes életrajzot ad, ahol az előbb felsoroltakat olvashatjuk, Hildebert von Lavardin írta a sírfeliratát. Ezt az egyetlen verses művét ismerjük csupán, amit korábbi barátja és

A protestantizmus azonban előzményei között tartotta számon Berengárt, találkozunk vele Luther műveiben, de Kálvin *Institutiója* is együttérzően szól róla, a pápai önkény áldozatának tartja.¹⁸ A késő-középkori eretnekmozgalmak környékén is felbukkan gondolatvilága, rokonszenvezően azonosulnak vele. Ez derül ki Bencédi Székely István történelmi művéből, ahol a konstanzi zsinat eseményeit meséli el, Husz János szomorú története tartalmaz erre való utalást. A máglyára menet, kínzásokat átélve, halálára készülve ezt a himnuszt énekli a mártír:

E' Conciliomba először HUS IANOST degradalac, az az, a mise mondo ruhaba fel öltöztetec, kit aprodonkint a pispkec le vonanac rolla, es az utan meg niuzac a piliset es a neg wyat, az vtan pedig adac a feiedelmec kezebe, kit mikort ki vittec volna az egö hel're, monda, Iesus Christos elő istennec fia, ki meg hortal eröttem irgalmaz ennekem, kinek a feiebe eg' papirosbol czenalt Cophiomot töttek vala,

pártfogója, Eusebius Bruno azonosított és őrzött meg. Az ellenségeitől szorongatott lélek vallomásának tartja DREVES a himnuszt, ahol a szerző legbelsőjéről, megpróbáltatásairól vall: „Dasselbe ist der Aufschrei einer Seele, die sich von Gegnern bedrängt fühlt, und trägt so auch innerlich alle Zeichen der Echtheit.”

¹⁸ RMNy 2, 1308 (1395–1396) „[...] semmiképpen az Christusnac az szent Vaczorában semmi olyan jelen voltát nem kelly álmodoznunc, az minemüt az Romai udvarnac mesterei költötenec, mintha a Christusnac teste az asztalra avagy oltárra leszállana, és ott illyenképpen test szerint jelen volna, hogy kezeckel megilletetnec, fogackal meg-ráogatnec, és az szájjal elnyelettetnec. Mert illyen revocalast és vissza mondest, irt Miklos Papa az Berengariusnac elejébe, az mellyel igaz penitencia tartónac és dolgát meg banonac bizonyitaná magát, ez kietlen czudass szóckal, ugy hogy az ki erre az magyarázatot szerzette, azt írta az levél szélére, Hogy félő legyen, hogy ha az olvasoc jól nem őrizkednenec, ezekből nagyobb eretnekséget ne vegyenec, hogy nem az Berengariusé volt. *Distinct. 2 cap. Ego Berengarius.*” A Kálvin által emlegetett *Ego Berengarius* című dokumentum tulajdonképpen a pápaság által erőszakkal kikényszerített, tanait visszavonó írás, amelyre később sokat hivatkoznak: katolikus oldalon a tévtanok, eretnekség belátása, elutasítása, de a protestánsok is idézik mint a pápai önkény ijesztő példáját, ahogyan ezt Kálvin is teszi. Voltaképpen a reformáció tanait előkészítőt látják Berengár tevékenységében. A rá vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes az utóbbi három évszázadban (LESSING szövegkiadása óta, amelyet a Herzog August Bibliothek állományában talált), nem is célunk most mindennek a bemutatása, mindössze egy összegző tanulmányra hivatkozunk: CHADWICK (1989).

es azon keet ördögöt irtac vala meg, de mind ez által ö mentebe a **Iuste Iudex Iesus Christost kialtia vala.**¹⁹

Székely István krónikája széles körben ismert lehetett, hivatali elődje volt Göncön Károlyi Gáspárnak, innen is ismerhette munkáját, szemléletét Szenci Molnár, aki többször is emlegeti Husz Jánost, a huszitizmust a reformáció előkészítőjének tartja. Ráadásul Berengárius tanításainak egy része visszaköszön Husz gondolatrendszerében, így az úrvacsora tanában.²⁰

Más adatok is megerősítik feltevésünket éppen a debreceni környezetben. Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni tevékenységéről korabeli ellenfelei is beszélnek, 1552-ben Draskovich György nagyvárad kánonok és aradi prépost így ír Márton pap debreceni működéséről:

A sakramentariusok tévelygése a nagyvárad püspökség területén a már meggyökeresedett lutheránusoké mellett is napról-napra tovább terjed és immár sokan vannak meggyőződve annak igazságáról. Fő hirdetőjük Kálmánchey Márton debreceni plébános, **aki Berengár rég eltemetett eretnekségét élesztette fel**, amennyiben az az elve, hogy Krisztus elválván az apostoloktól, a mennybe ment, és teste annak egy meghatározott bizonyos részében helyezkedett el. Tévednek tehát azok, akik azt hiszik, az oltáriszentségben a Krisztus teste és vére akár a transsubstantiatio útján, akár másképpen valósággal és ténylegesen jelen van. Azt mondja tehát, hogy az úrvacsorában sohasem beszélhetünk a Krisztus teste és vére felől, hanem ezeknek pusztán a jegyeik és jelképeik felől. Így aztán nem viseltetik tisztelettel a szentség iránt, nem gondoskodik semminemű oltári díszről, sőt az oltárt is feleslegesnek tekinti, egyszerű faasztalt elegendőnek nyilvánítván.²¹

¹⁹ RMNy 1, 156 (200b).

²⁰ Másutt Szenci a huszita Podjebrád Györgyöt „evangéliumi hitű királynak” nevezi és párhuzamba állítja a református Bethlen Gáborral (SZENCI MOLNÁR [1976: 375]). Ehhez ld. még IMRE (2009: 190; 194–198).

²¹ Idézi SZABADI (2007: 27), a hivatkozott forrás: RÉVÉSZ (1925), RÉVÉSZ (1872: 47). A 16. század protestáns zsinati dokumentumaiban, felekezeti harcaiban is sűrűn felbukkan Berengár neve, akinek tanításait a sakramentáriusok elfogadják. Vö. ZOVÁNYI (1986: 293; 307; 311).

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar protestantizmus is bizalommal fordult felé, egyetlen himnuszát feldolgozták, átdolgozták, magyar nyelvre fordították, dallamát nótajelzésnek használták, bár nevét elhallgatták. (Megjegyzendő, hogy a későbbi nyomtatott katolikus énekirodalom mind latinul, mind magyarul mellőzi Berengár művét.) Azt mindeddig nem sikerült kideríteni, hogy a himnusz dallamát ki írta (bár az Berengárénak látszik), hogy került az magyar közegbe, valamint az sem ismert, hogy Szenci Molnár milyen forrást használt fel 1618-as kiadványához.

Mindezek után világosabb, hogy Szenci Molnár miért helyezte az egész kiadvány zárásaként Berengár himnuszát. Nem nevezte meg a szerzőt, bár azt biztosan tudta, erre azonban van magyarázat. Jóllehet a reformáció – a külföldi és a hazai is – rokonszenvvel tekintett Berengárra, az egész kötet a katolicizmus elleni indulat hevületében született, emiatt nem lett volna célszerű a francia szerzetes megnevezése, hiszen mégiscsak a monasztikus egyház tagja volt.²² Üldözöttsége, állhatatossága, teológiai álláspontja azonban ugyanakkor vonzó is volt a hazai körök számára, hiszen széles körben ismerték a himnuszt, dallamát itt-hon sokan felhasználták. A latin szöveg érthető volt a külföldi közvéle-

²² Más körülmény is visszatarthatta Szencit Berengár megnevezésétől. Az *Institutio* Bethlen Gáborhoz intézett ajánlásában visszatekint a magyar középkorra, ahol a pápai befolyás, a szentek és az egyház, a szerzetesrendek meggátolták az evangéliumi igazságok érvényesülését, minden eszközzel harcoltak ellene, olykor fegyverrel is. Itt nevezi meg a hit harcosai, majd áldozatai között Kálmáncsehi Sánta Mártont: „Megöletik jóllehet Zwinglius Helvétiában, általlövi az barát Kálmáncsehi Márton prédikátort Beregszászban. De az Isten ígéjének folyását semmi öldözés nem akadékozhatja meg, és magva az anyaszentegyháznak az mártírok kiontott vére.” SZENCI MOLNÁR (1976: 363). Az esemény 1553-ban történt, amikor Beregszászban prédikálás közben egy domonkos rendi barát lenyilazta Radán Balázst, aki belehalt sérüléseibe. Kálmáncsehi ellen is ugyanilyen merényletet követtek el, ő csak megsebesült, ezért kapta a Sánta elnevezést. Vö. SZABADI (2007: 29). Mindketten a hit hőseinek, mártírjainak számítottak a protestantizmus kulturális emlékezetében, akik ellen szerzetesek követtek el merényletet. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra tekint vissza, Radán Balázs és Kálmáncsehi emlékezete összemosódott, ez nyilván Debrecenben is érvényesülhetett, ahol mindketten szolgáltak, mártírium és megpróbáltatás mindkettejük életének meghatározó része volt, ez is legitimálta őket a korszak énekköltészetében. Huszár Gál 1560-as kötete ezt jól tudta és alkalmazta a szöveggel és a kottával.

mény számára, de mégis szemléleti átalakítást végzett azon Szenci, a kettős antikrisztológia belekerült, amely ismerős, elfogadott volt a wittenbergi történet szemlélet alapján is. A himnusz egyetlen teljes magyar nyelvű verses fordítása a *Gyöngyösi toldalékban* olvasható, még a reformáció előtti időszakból, a hitújítás szerzői ezt nem vehették át, szükségképpen átdolgozták azt. Radán Balázs illesztette be a reformáció énekköltészetébe alapos átdolgozás után, valamilyen forrás alapján a himnusz eredeti dallamát használta fel. Szenci latin nyelvű himnusza – a kottával – részben felfedte, részben elrejtette a valódi szerzőt, ahogyan magyar nyelvű átdolgozásai is ezt folytatták a reformáció énekirodalmában.

Források

- BERENGAR 1770 G. E. LESSING (kiad.), *Berengarius Turonensis: oder Ankündigung eines wichtigen Werkes desselben, wovon in der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel ein Manuscript befindlich, welches bisher völlig unerkantt geblieben*, Braunschweig, 1770.
- CZECH 1990 N. ABAFFY Cs. (szerk., jegyz.), *Czech-kódex 1513*, Budapest, 1990, 186–411.
- HOLL 1974 HOLL B. (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7. Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Budapest, 1974.
- MONE 1853–1855 F. J. MONE (Hrsg.), *Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschr 1–3*, Freiburg im Breisgau, 1853–1855.
- PEER 2000 KACSKOVICS-REMÉNYI A. – OSZKÓ B. (szerk., bev., jegyz.), *Peer-kódex, Régi Magyar Kódexek 25*, Budapest, 2000.
- RÉVÉSZ 1872 RÉVÉSZ I., *Márton sátorlajújhelyi prédikátor levele Kapi Miklós főúrhoz [...] 1547. IX. 1*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai figyelméző (1872), 47.
- RMKT II. 1880 SZILÁDY Á. (szerk.), *RMKT II., XVI. századbeli magyar költők művei*, Budapest, 1880.
- RMNy 1 156 Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559.
- RMNy 2 1308 Az Keresztyeni Religiora es igaz Hitre valo tanitas, Mellyet Deakul írt Calvinus Janos [...] Mostan pedig [...] Magyar nyelvre fordított Molnar Albert, Hanoviaban, 1624, Bibliotheca Hungarica Antiqua 43, Budapest, 2009.
- RMNy 886 Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek, Debrecen, 1602*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 39, Budapest, 2004.
- RMNy I. 160 Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest, 1983.
- RMNy I. 513 Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582.

- SZABADI 2007 SZABADI I., *Kálmáncsehi Sánta Márton*, Debrecen, 2007.
- SZENCI MOLNÁR 1976 P. VÁSÁRHELYI J. (szerk.), *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, 1976.
- SZENCI MOLNÁR 2017 *Szenci Molnár Albert: Jubileus Esztendei prédikáció Appendix de Idolo Lauretano, Oppenheim, 1618*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 45, Budapest, 2017.

Felhasznált irodalom

- CHADWICK 1989 H. CHADWICK, *Ego Berengarius*, The Journal of Theological Studies, 40 (1989/2), 414–445.
- ERDÉLYI 1898 ERDÉLYI P., *A Gyöngyösi Toldalék*, Magyar Könyvszemle, 6 (1898/1–4), 225–233.
- DREVES 1909 G. M. DREVES, *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*, Leipzig, 1909.
- FRICK 1910 FRICK J., *A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910.
- H. HUBERT 2004 H. HUBERT G., *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004.
- IMRE 2009 IMRE M., „Úton járásnak megírása”. Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, 2009.
- KATONA 1901 KATONA L., *Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 11 (1901), 447–455.
- RÉVÉSZ 1925 RÉVÉSZ I., *A debreceni egyház múltjának némely tanulságai*, Debrecen, 1925.
- ZOVÁNYI 1986 ZOVÁNYI J., *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1986.

The Hymnological Language of Polemics: Albert Szenci Molnár's Reinterpretation of the Hymn *Iuste Iudex, Jesu Christe*

Albert Szenci Molnár's work Jubileus Esztendei Prédikáció was written for the centenary of the Reformation and is a strongly polemical work (Oppenheim, 1618). It ends with the Latin hymn Iudex, Jesu Christe and was accompanied by sheet music. Four Hungarian versions of it are known in Hungarian codex literature. The hymn Iuste Iudex was known in the Protestant musical poetry of the 16th century, and its melody is referenced in printed hymnals. Its first adaptation, made by Balázs Radán, was published in 1560 in Debrecen, together with sheet music. The hymn has a strong anti-Catholic and anti-papal tone and is included in the most important Protestant hymnals (Gál Huszár, Péter Bornemisza, Imre Újfalvi). Szenci Molnár became acquainted with this hymn, its melody, and Hungarian text during his studies in Hungary. The hymn, adapted by Szenci Molnár, was originally written in Latin by the French monk Berengar of Tours. Berengar, with his heretical belief that

communion is merely symbolic of Christ's body and blood, rejected transubstantiation. He was persecuted, imprisoned, excommunicated, and ultimately forced to recant his doctrines. In Hussitism and Protestantism, he has been regarded as a forerunner of the reformers, and he was also referred to as such in Hungary. Szenci Molnár's Latin adaptation of the hymn, written for the centenary of the Reformation, reflects on the background of the Reformation and presents the Hungarian perspective.

Keywords: *Juste Judex, Jesu Christe, Berengar, Hungarian Protestantism, vocal poetry, Albert Szenci Molnár, anti-Catholic and anti-papalism*